

Comparative Analysis and Investigation of the Inherent and Comparative Comprehensiveness of the Holy Quran from the Perspective of Ayatollah Javadi Amoli and Ayatollah Misbah Yazdi

Razieh Sadat Seyed Khorasani

Researcher of Islamic Studies Research Center of Alzahra Community, Lecturer of Farhangian University, Fatemeh Alzahra Campus, Isfahan, Imam Khomeini Branch, Kashan, Iran

Mohsen Qasempour Ravandi

Professor of Quran and Hadith Studies, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran

Khadijeh Hosseinzadeh Bardei

4th Level Student of Comparative Tafsir, Alzahra Community, Researcher in Quran and Hadith Studies, Research Institute of Islamic Studies of Alzahra Society, Qom, Iran

Abstract

One of the controversial and fundamental issues in the interpretation of the Qur'an is the completeness of the Qur'an. Comprehensiveness is one of the important foundations of interpretation, and there is a difference of opinion in its methods and examples, so that each of the commentators, by citing evidence in each of the fields of inherent and comparative comprehensiveness, has become inclined towards one of the perspectives of comprehensiveness. Examining the views of Ayatollah Javadi and Ayatollah Misbah as influential commentators of the contemporary period can open the way to solve some theoretical issues in the field of religious thought and practice. The present article tries to explain, analyze, and evaluate the views of these two thinkers in two areas of comprehensiveness with a descriptive and analytical method and with library collection. According to the works of Ayatollah Javadi, two conditions are necessary in the realm of inherent comprehensiveness. By examining the works of Ayatollah Misbah, we can

* Corresponding Author: m.qasempour@atu.ac.ir

How to Cite: Seyed Khorasani, R. S., Qasempour Ravandi, M., Hosseinzadeh Bardei, Kh. (2023). Comparative Analysis and Investigation of the Inherent and Comparative Comprehensiveness of the Holy Quran from the Perspective of Ayatollah Javadi Amoli and Ayatollah Misbah Yazdi, *Journal of Seraje Monir*, 14(47), 231-262. DOI: 10.22054/ajsm.2023.75682.1960

also find that he accepts the moderate view of the comprehensiveness of the Qur'an in the two areas of intrinsic and comparative comprehensiveness; because the Qur'an was revealed in the direction of human guidance and nothing has been omitted in this regard and although the main point of view of these two contemporary commentators is acceptable and can be proved, but from another point of view, these attitudes are faced with considerations and rather shortcomings that are addressed in this essay.

Keywords: Ayatollah Javadi Amoli, Ayatollah Misbah Yazdi, Inherent Comprehensiveness, Comparative Comprehensiveness, Evidence of Comprehensiveness.

Introduction

One of the controversial and fundamental issues in the interpretation of the Qur'an is the question of the comprehensiveness of the Qur'an. Comprehensiveness is one of the important fundamentals of interpretation, and there is a difference of opinion in its methods and examples, in a way that each of the commentators has become inclined towards one of the views of comprehensiveness by citing evidence in each of the fields of inherent and comparative comprehensiveness.

The comprehensiveness of this holy book is sometimes compared to other books of divine religions respecting the scope of the discussions and topics discussed in the divine books in relation to the religious and non-religious areas of human life, which is called comparative comprehensiveness, and sometimes comprehensiveness per se without comparison with other divine books respecting inclusiveness and comprehensiveness of Quranic verses in relation to religious and non-religious fields of human life, which is called the inherent comprehensiveness of Quran.

Scholars have presented three general views about the inherent comprehensiveness of the Qur'an: extreme (*Tafriti*), moderate (*I'tidali*), and minimal (*Tafriti*) comprehensiveness. According to the extreme point of view, all human and natural sciences exist in the appearance of the words of the Qur'an; therefore, the Qur'an includes general and partial issues, humanities and empirical sciences, history, etc. Among those who believe this point of view, Ibn Mas'ud, Feyz Kashani, and Alusi can be mentioned. In the extreme view, the Qur'an is neither responsible for human sciences, nor includes everything in the religious category, but it has comprehensiveness in expressing the general values and Shariah rulings; among those who hold this view, Sheikh Tusi; Zamakhshari; Fakhr Razi; Ibn Ashur can be mentioned. From a moderate point of view, the Qur'an expresses general principles and values, and accordingly, a legal, political, social, etc. system can be defined. This view has three different interpretations: comprehensiveness in the category of guidance and education, and comprehensiveness for the special audiences. i.e. the Prophet and the infallibles, and comprehensiveness about the rules of religion; Darwazeh, Allameh Tabatabai and Makarem are among those who hold this view. Examining the views of Ayatollah Javadi and Ayatollah Misbah as influential commentators and Quran scholars of

the contemporary period can be the solution to some theoretical issues in the field of religious thought and practice.

Literature Review

Several researches have been conducted regarding the comprehensiveness and explanation of the views of different thinkers; but among them, Ayatollah Javadi's point of view and Allameh Misbah's point of view have not been investigated. For example, in the article "A Comparative View on the Comprehensiveness of the Qur'an from the Point of View of Shahid Motahari and Ayatollah Javadi" and the article "The Comprehensiveness of the Qur'an from the Point of View of Allameh Tabatabai and Ayatollah Javadi Amoli in a Comparative View" the authors did not mention Ayatollah Javadi's approach to the inherent and comparative comprehensiveness. Also, the analytical and comparative review of the views of Ayatollah Javadi and Allameh Misbah has not been addressed in any article. Therefore, it is necessary to conduct independent research in this field, know the views of these two thinkers, and compare their views with each other.

Methodology

The present article tries to explain, analyze, and evaluate the views of these two thinkers in two areas of comprehensiveness with a descriptive and analytical method and by collecting data via desk study.

Conclusion

According to their works, both thinkers agree on the comparative comprehensiveness of the Qur'an and both of them consider the Qur'an to be more complete than other divine books and contain all the issues and knowledge useful for worldly and hereafter happiness. But regarding the inherent comprehensiveness, there is a little difference of opinion.

Ayatollah Javadi accepts the view of the comprehensiveness of the Qur'an in the two areas of inherent comprehensiveness and comparative comprehensiveness. In the field of inherent comprehensiveness, he admits that he accepted maximal comprehensiveness with two conditions; one is that the instructions of the Qur'an include the appearance (Zahir), inside (Batin), Tanzil, and Ta'wil of this book, and the other is that these instructions are

provided by the infallible. By referring to various proofs such as the contents of verse 79 of Nahl and similar verses, and infallible narrations, he has asserted his point of view. Also, the holder of this theory clearly states that this theory should not be a justification for imposing human knowledge on the Qur'an.

In the field of comparative comprehensiveness, citing the immortality and supremacy of the Qur'an over other holy books, he accepted the Qur'an including the range of issues and the completeness of the Qur'an's expression in every issue, and explained the possibility of the Torah's comprehensiveness only in the issues of guidance.

In terms of evaluation, by analyzing this point of view, the basis of this theory can be considered to be the acceptance of the religious nature of all sciences; because according to this commentator, all sciences are involved in human happiness. Also, although in general, the principle of the view of this contemporary wise commentator is acceptable and can be proved, some of his reasons are not without weaknesses, and on the other hand, other narrative reasons can be presented in support of this extreme theory.

Ayatollah Misbah also accepts the moderate view of the comprehensiveness of the Qur'an in the two areas of intrinsic comprehensiveness and comparative comprehensiveness. He does not consider all sciences to be involved in human happiness, and he has considered demarcation among sciences. Some sciences look after the happiness of man and some look after his worldly and material needs. The Qur'an seeks to satisfy the basic needs of man. The Holy Quran has answered all the needs for the happiness of mankind in this world and in the hereafter, sometimes in detail and sometimes in brief.

Ayatollah Misbah is committed to this point of view considering the guidance role of the Qur'an and his arguments were within religion and based on verses and hadiths.

This research, while explaining the principle of the view of these Quranic thinkers and evaluating it properly, has achieved the fact that although the principle of the view of these two contemporary wise commentators and thinkers is acceptable and can be proven, from another point of view, these views are faced with considerations and shortcomings, which are discussed in this essay.

تحلیل و بررسی تطبیقی جامعیت ذاتی و مقایسه‌ای قرآن کریم از منظر آیت‌الله جوادی آملی و آیت‌الله مصباح یزدی

پژوهشگر پژوهشگاه مطالعات اسلامی جامعه الزهرا (س). مدرس دانشگاه فرهنگیان، پردیس فاطمه الزهرا (س) اصفهان، واحد امام خمینی. کاشان. ایران

راضیه سادات سیدخراسانی

استاد علوم قرآن و حدیث، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

محسن قاسم پور راوندی *

دانش آموخته سطح ۴ تفسیر تطبیقی جامعه الزهرا سلام الله علیها و پژوهشگر رشته تفسیر و علوم قرآنی پژوهشگاه مطالعات اسلامی جامعه الزهرا، قم، ایران

خدیدجه حسین زاده باردئی

چکیده

یکی از مسائل اختلافی و بنیادین در تفسیر قرآن، مسئله‌ی جامعیت قرآن است. جامعیت از مبانی مهم تفسیر بوده که در چگونگی و مصادیق آن اختلاف نظر وجود دارد؛ به گونه‌ای که هر کدام از مفسران با استناد به ادله‌ای در هر یک از حوزه‌های جامعیت ذاتی و مقایسه‌ای به یکی از دیدگاه‌های جامعیت تمایل پیدا کرده‌اند. بررسی دیدگاه آیت‌الله جوادی و آیت‌الله مصباح به عنوان مفسران و قرآن‌پژوهان تأثیرگذار دوره معاصر می‌تواند راهگشای حل برخی مباحث نظری در حوزه اندیشه و عمل دینی باشد. نوشتار حاضر با شیوه توصیفی و تحلیلی و با گردآوری داده‌ها از راه جمع‌آوری کتابخانه‌ای درصدد تبیین، تحلیل و ارزیابی دیدگاه این دو اندیشمند در دو حوزه‌ی جامعیت است. با توجه به آثارشان، هر دو اندیشمند درباره جامعیت مقایسه‌ای قرآن اتفاق نظر دارند و هر دو، قرآن را نسبت به سایر کتب الهی کامل‌تر و حاوی تمام مسائل و معارف مفید برای سعادت دنیوی و اخروی می‌دانند؛ اما در خصوص جامعیت ذاتی، اندکی اختلاف نظر وجود دارد. از نظر علامه مصباح، قرآن کریم در عرصه هدایت به سعادت دنیایی و آخرتی، جامعیت دارد و به جامعیت اعتدالی معتقدند؛ اما آیه الله جوادی، جامعیت حداکثری برای قرآن را با دو شرط پذیرفته است. این پژوهش، ضمن تبیین اصل دیدگاه این اندیشمندان قرآنی و ارزیابی مناسب به این حقیقت دست یافته که اگرچه اصل دیدگاه این دو مفسر و اندیشمند فرزانه معاصر مورد قبول و قابل اثبات است، اما از منظری دیگر این نگرش‌ها با ملاحظات و بلکه کاستی‌هایی مواجه است که در این جستار به آن‌ها پرداخته می‌شود.

کلیدواژه‌ها: آیت‌الله جوادی، آیت‌الله مصباح، جامعیت ذاتی، جامعیت مقایسه‌ای، ادله جامعیت.

مقدمه

جامعیت قرآن، یکی از مبانی مرتبط با شناخت قرآن به شمار می‌رود که در چگونگی فهم و تفسیر آن بسیار مهم است؛ زیرا نوع تلقی هر مفسری از گستره موضوعات و مسائل قرآن و کیفیت بیان آن‌ها در فهم معانی و مقاصد آیات تأثیرگذار است. نظریات مختلفی در زمینه جامعیت قرآن از سوی اندیشمندان و مفسران تبیین شده است؛ برخی از اندیشمندان به طور کلی جامعیت قرآن را انکار کرده‌اند و قائل‌اند؛ باینکه قرآن دارای کمال است ولی جامعیت ندارد (ر.ک: بازرگان، ۱۳۸۳؛ سروش، ۱۳۸۴؛ شبستری، ۱۳۷۹). البته این نظریه در مقالات مختلف مورد ارزیابی قرار گرفته است (کریم‌پور، ۱۳۸۳؛ حاجی و مهریزان، ۱۳۹۱). در مقابل این گروه، موافقان جامعیت قرآن قرار دارند؛ این گروه گاهی جامعیت قرآن را در مقایسه با سایر کتب آسمانی و گاهی بدون مقایسه، دیدگاه‌هایی را بیان می‌کنند. این پژوهش درصدد است به دیدگاه آیت‌الله جوادی و آیت‌الله مصباح در خصوص جامعیت، وجوه اشتراک و افتراق دیدگاه‌ها با یکدیگر و به تحلیل هر دیدگاه به صورت جداگانه بپردازد. هم‌چنین در پی پاسخ به این سؤال اصلی است که دیدگاه این دو اندیشمند درباره جامعیت ذاتی و مقایسه‌ای قرآن کریم چیست و آنان بر اساس کدام مبانی چنین دیدگاهی دارند و هم‌چنین وجوه اشتراک و افتراق این دو دیدگاه چیست؟

پیشینه پژوهش

چندین پژوهش در خصوص جامعیت و تبیین دیدگاه اندیشمندان مختلف انجام شده است؛ اما در بین آن‌ها به بررسی دقیق دیدگاه آیت‌الله جوادی و یا دیدگاه علامه مصباح پرداخته نشده است. مقاله‌ی «نگاه تطبیقی بر جامعیت قرآن از دیدگاه شهید مطهری و آیت‌الله جوادی» و «مقاله جامعیت قرآن از دیدگاه علامه طباطبایی و آیت‌الله جوادی آملی در نگاه تطبیقی» از آن جمله است که نویسندگان این مقالات هیچ اشاره‌ای به رویکرد آیت‌الله جوادی به جامعیت ذاتی و مقایسه‌ای نکرده‌اند. هم‌چنین در یک نوشتار، به بررسی تحلیلی و مقایسه‌ای دیدگاه آیت‌الله جوادی و علامه مصباح پرداخته نشده است. پس انجام پژوهشی مستقل در این حوزه و شناخت نسبت به دیدگاه این دو اندیشمند و مقایسه نظرات آنان با

یکدیگر، ضرورت می‌یابد.

روش

پژوهش حاضر با شیوه توصیفی و تحلیلی و با گردآوری داده‌ها از راه جمع‌آوری کتابخانه‌ای در صدد تبیین، تحلیل و ارزیابی دیدگاه آیت‌الله جوادی و آیت‌الله مصباح در دو حوزه‌ی جامعیت است.

۱- مفهوم‌شناسی جامعیت

در زمینه جامعیت قرآن تعاریف متعددی از سوی اندیشمندان مطرح شده است که پس از بیان معنای لغوی به آن‌ها پرداخته می‌شود.

۱- ۱) معنای جامعیت

کلمه جامعیت، از ریشه‌ی «جمع» و مصدر ثلاثی مجرد (فراهیدی، ۱۴۰۹) و به معنای جمع کردن (ابن منظور، ۱۴۱۴) است؛ البته برخی آن را به معنای پیوند اجزای یک چیز می‌دانند (راغب، ۱۴۱۲). در آثار گذشتگان بحثی با عنوان جامعیت قرآن وجود ندارد؛ بلکه تنها برخی نظریات مرتبط با این بحث ذیل عناوینی مانند «العلوم المستنبطه من القرآن» ذکر شده است (سیوطی، ۱۳۸۰)؛ از این رو، این واژه از واژگان نوپیدا در عرصه تفسیر و علوم قرآنی است و بر اساس نظرات قرآن‌پژوهان می‌توان تعاریف مختلفی از جامعیت بیان کرد. هر کدام از اندیشمندان با تمسک به ادله‌ای به یکی از دیدگاه‌های اعتدالی، افراطی و تفریطی گرایش پیدا کرده و بر طبق آن تعریفی از جامعیت ارائه کرده‌اند؛ برخی جامعیت را به معنای وجود همه علوم در قرآن (ر.ک: زرکشی، ۱۴۱۰؛ سیوطی، ۱۳۸۰) و برخی به معنای بیان همه امور کلی مرتبط با تکامل فرد و جامعه در تمام جنبه‌های دنیوی و اخیری دانسته‌اند (مکارم، ۱۳۷۱)؛ از این رو می‌توان گفت جامعیت قرآن به معنای شمول و فراگیری آیات قرآن در عرصه‌های دینی و غیردینی زندگی انسان به صورت کلی یا همه‌جانبه است.

۱-۲) جامعیت ذاتی و جامعیت مقایسه‌ای

هرچند در آثار پیشینیان تعریف دقیقی از جامعیت ذاتی و مقایسه‌ای قرآن کریم انجام نشده اما با کاوشی در آثار پژوهشی انجام شده می‌توان دریافت که اندیشمندان، جامعیت این کتاب مقدس را گاهی در مقایسه با سایر کتب ادیان الهی با لحاظ قلمرو مباحث و موضوعات مورد بحث در کتب الهی نسبت به عرصه‌های دینی و غیردینی زندگی انسان‌ها بحث می‌کنند که به آن جامعیت مقایسه‌ای می‌گویند و گاهی جامعیت فی حد نفسه بدون مقایسه با سایر کتب الهی با لحاظ شمولیت و فراگیری آیات قرآن نسبت به عرصه‌های دینی و غیردینی زندگی انسان‌ها احتساب می‌شود که به آن جامعیت ذاتی قرآن گویند (ر.ک: بی‌آزار شیرازی، ۱۳۷۶).

صاحب نظران درباره جامعیت ذاتی قرآن، سه دیدگاه کلی جامعیت افراطی، اعتدالی و تفریطی (ایازی، ۱۳۸۰) را ارائه کردند.

الف. دیدگاه افراطی

از نظر دیدگاه افراطی همه علوم بشری و طبیعی در ظاهر الفاظ قرآن وجود دارد؛ از این رو، قرآن مسائل جزئی و کلی، علوم انسانی و تجربی، تاریخی و... را شامل می‌شود. از جمله قائلان به این دیدگاه، ابن مسعود (طبری، ۱۴۱۲)؛ فیض کاشانی (ر.ک: فیض، ۱۴۱۵) و آلوسی (ر.ک: آلوسی، ۱۴۱۵) را می‌توان نام برد.

ب. دیدگاه تفریطی

در دیدگاه تفریطی، قرآن نه تنها عهده دار علوم بشری نیست؛ بلکه در مقوله دینی نیز تمام سخن را نیاورده، اما در بیان ارزش‌های کلی و احکام شرعی دارای جامعیت است؛ از جمله قائلان این نظریه شیخ طوسی (طوسی، بی‌تا)؛ زمخشری (ر.ک: زمخشری، ۱۴۰۷)؛ فخررازی (فخررازی، ۱۴۲۰)؛ ابن عاشور (ابن عاشور، ۱۴۲۰) را می‌توان نام برد.

ج. دیدگاه اعتدالی

از نظر دیدگاه اعتدالی قرآن اصول و ارزش‌های کلی را بیان کرده و انسان می‌تواند بر اساس آن یک نظام حقوقی، سیاسی، اجتماعی و غیره را از آن استخراج کند که خود این دیدگاه سه تفسیر مختلف دارد: جامعیت در مقوله هدایت و تربیت، جامعیت برای مخاطبان خاص که پیامبر و معصومان هستند و جامعیت درباره احکام دین (کریم‌پور، ۱۳۸۲)؛ دروزه (ر.ک: دروزه، ۱۴۲۱)، علامه طباطبایی (ر.ک: طباطبایی، ۱۳۹۰) و مکارم (ر.ک: مکارم، ۱۳۷۱) از جمله قائلین به این دیدگاه می‌باشند.

۲- جامعیت قرآن از دیدگاه آیت‌الله جوادی

ایشان در ذیل آیات مرتبط با جامعیت، دیدگاه خود را در حوزه‌ی جامعیت ذاتی و مقایسه‌ای مطرح کرده‌اند.

۲- ۱) جامعیت ذاتی

آیت‌الله جوادی در آثار غیر تفسیری و تفسیر موضوعی‌شان در زمینه‌ی جامعیت مطالبی را بیان کرده که احتمالاً بتوان نگاه ایشان را به جامعیت اعتدالی به نحو استلزامی استنباط کرد؛ از جمله آنجا که می‌گویند: طبق آیه‌ی «نَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تِبْيَانًا لِّكُلِّ شَيْءٍ» (نحل: ۸۹) هر چیزی که در تأمین سعادت انسان مؤثر است، در این کتاب الهی بیان شده و اگر ارتکاب عملی مایه شقاوت بشری شود، پرهیز از آن به صورت یک دستور لازم در آن تعبیه شده است. اشتغال قرآن بر همه معارف و اخلاق و اعمال هدایتی به طور رمز یا ابهام یا معما و مانند آن‌ها از قانون محاوره و اسلوب تعلیم و تربیت جدا نیست و به طور روشن در قرآن بیان شده است؛ خواه به نحو تفصیل و خواه به نحو اختصار؛ زیرا خداوند از جامعیت قرآن نسبت به همه اصول اسلامی به عنوان «تبیان» یاد کرده است (جوادی، ۱۳۸۸ الف). پس هیچ گونه کمبودی در این کتاب از لحاظ کمبود قانون و دستوره‌های انسانی، کمبود شناخت و معارف اسلامی و قصور در تبیین آن‌ها نیست تا از خارج جبران شود؛ یعنی هم از لحاظ محتوا و مضمون، بی‌نیاز از مطالب بیگانه است و هم در تعلیم و تفهیم آن‌ها بیانی رسا و لسانی گویا

تحلیل و بررسی تطبیقی جامعیت ذاتی و مقایسه‌ای قرآن کریم از منظر...؛ سیدخراسانی و همکاران | ۲۴۱

دارد که از زبان دیگران بی‌نیاز و از قلم بیگانگان مستغنی است؛ زیرا خاصیت «تبیان کل شیء» بودن، همین است (جوادی، ۱۳۸۶)؛ از سوی دیگر، در مجلدات مختلف تفسیر تسنیم (ر.ک: جوادی، ۱۳۹۱؛ همو، ۱۳۹۵)، دیدگاه حداکثری را با قیودی برای قرآن می‌پذیرند.

از دیدگاه ایشان قرآن تمام چیزهای مؤثر در سعادت انسان را به‌طور کامل دربردارد، اما منحصر کردن سعادت بشر به مسائل اعتقادی، فقهی، اخلاقی، حقوقی و دخیل ندانستن علوم تجربی، نیمه تجربی، تجریدی محض و شهودی در سعادت بشر روا نیست؛ به همین سبب به سه دلیل می‌توان همه علوم یادشده را مشمول قرآن اعم از ظاهر و باطن، تنزیل و تأویل دانست (جوادی، ۱۳۹۱). ایشان برای اثبات مدعای خود دلیل عقلی و ادله‌ی نقلی اقامه می‌کنند که در ذیل به‌طور تفصیل بیان می‌شود:

الف) دلیل عقلی

از آنجاکه قرآن کتاب سعادت است، پس هر چیزی مرتبط با سعادت را شامل می‌شود. از سویی فهم علوم تجربی، ساختن سفینه، ماهواره و غیره چون بی‌نیازی مسلمانان را نسبت به بیگانگان در پی دارد، جزو سعادت آن‌ها است؛ زیرا پیامبر اکرم ۹ می‌فرماید: «اسلام برتری می‌گیرد و چیزی بر آن برتری نمی‌گیرد» (ابن بابویه، ۱۴۱۳). در نتیجه باید قرآن شامل همه علوم باشد (جوادی، تقریرات درس خارج تفسیر، سوره نحل).

ب) ادله‌ی نقلی

بر اساس اطلاق یا عموم آیات ۳۸ انعام، ۸۹ نحل و ۵۹ انعام، قرآن بیانگر همه چیز است. با این تفصیل که مراد از «الکتاب» در آیه «ما فَرَّطْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ» (انعام: ۳۸) باطن قرآن و سنت است نه ظاهر قرآن؛ زیرا احتمال ظاهر، مخالف خود قرآن است؛ چراکه بر طبق آیه «و رُسُلًا لَمْ نَقْضُصُهُمْ عَلَيْكَ» (نساء: ۱۶۴) همه حقایق ارزشی در قرآن بیان نشده؛ از این رو تمام مسائل ارزشی و دانشی به‌طریق اولی بیان نشده است (جوادی، ۱۳۹۱). هم‌چنین بر اساس فراز «تَبَيَّنَا لِكُلِّ شَيْءٍ» (نحل: ۸۹)، قرآن بیانگر همه چیز است و هیچ وجهی ندارد که گفته شود «لِكُلِّ شَيْءٍ» تنها شامل فقه، اصول و احکام است؛ زیرا همه چیز در سعادت ما نقش دارد

(جوادی، تقریرات خارج تفسیر، سوره نحل). اطلاق دیگر، آیه‌ی «وَمَا تَسْقُطُ مِنْ وَرَقَةٍ إِلَّا يَعْلَمُهَا وَلَا حَبَّةٍ فِي ظُلُمَاتِ الْأَرْضِ وَلَا رَطْبٍ وَلَا يَابِسٍ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ» (۵۹: انعام) است که برطبق آن، همه چیز در کتاب مبین که به طور قطع ظاهر قرآن نیست، ثبت است؛ زیرا حتی همه مسائل مرتبط با هدایت هم در ظاهر قرآن ثبت نشده است؛ چه برسد به همه علوم بشری. درباره کتاب مبین در آیه، چندین احتمال مطرح است: (۱) تأویل و باطن قرآن که نزد اهل بیت: است. (۲) «ام الکتاب» که نزد خداوند است و قرآن عربی بر طبق آیه‌ی ۳ و ۴ زخرف مرحله‌ی نازل آن است. (۳) پیامبر و امامان که کتاب الله هستند و از معارف غیبی باخبرند. برطبق روایاتی که در ذیل آیه‌ی ۱۲ پس از امام معصوم: به «کتاب مبین» تعبیر می‌کند (قمی، ۱۳۶۳). از نظر ایشان همه‌ی احتمالات می‌تواند تفسیر آیه باشد؛ چرا که دلیلی برای ارجاع یکی بر دیگری وجود ندارد. از طرفی، دلیلی هم بر استحاله معانی کثیر نیست؛ بلکه همه این احتمالات درجات علمی ذات خداوند هستند (جوادی، ۱۳۹۵)؛ بنابراین همه چیز در کتاب مبین ثبت است و امام، با کتاب مبین همراه است؛ در نتیجه ظاهر نشئه قرآن با عترت است و باطن قرآن با باطن امام همراه است (جوادی، تقریرات درس خارج تفسیر، تفسیر سوره یونس).

ایشان به روایات نیز به‌عنوان مؤید دیدگاه خود استناد کرده‌اند؛ از جمله، استناد به کلام امام علی (ع) در مقام مذمت اختلاف علما در قضاوت که حضرت می‌فرماید: «آیا آن‌ها شرکا خداوند هستند که هر چه می‌خواهند در احکام دین بگویند و خدا رضایت دهد؟ آیا خداوند، دین کاملی فرستاد پس پیامبر (ص) در ابلاغ آن کوتاهی ورزید؟ در حالی که خداوند می‌فرماید: «ما در قرآن چیزی را فروگذار نکردیم» و فرمود: «در قرآن بیان هر چیزی است» (ر. ک: نهج البلاغه، خطبه‌ی ۱۸) و روایتی از امام رضا ۷ که می‌فرماید: «خداوند رسول خود را قبض روح نکرد تا اینکه دین اسلام را برایش کامل کرد و قرآن را که حاوی تفصیل هر چیزی است بر او نازل ساخت و در آن حلال و حرام، حدود و احکام و تمام نیازمندی‌های مردم را بیان کرد و فرمود: در کتاب هیچ‌گونه کوتاهی نکرده‌ایم» (ابن بابویه، ۱۳۷۶). شبیه این روایت، روایت دیگری نیز در اصول کافی آمده است (کلینی، ۱۴۲۹). از نظر

تحلیل و بررسی تطبیقی جامعیت ذاتی و مقایسه‌ای قرآن کریم از منظر...؛ سیدخراسانی و همکاران | ۲۴۳

آیت الله جوادی، بر اساس ظاهر این روایات، همه علوم و نیازهای مردم در قرآن بیان شده است (ر.ک: جوادی، ۱۳۹۰).

۲-۲) جامعیت مقایسه‌ای

آیت الله جوادی بر اساس چند آیه قائل به جامعیت مقایسه‌ای است. یکی از آن‌ها آیه «إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ» (آل عمران: ۱۹) است. بر اساس این آیه، تنها دین مقبول نزد خداوند، اسلام است. اسلام دین همه پیامبران: است و در خطوط کلی عقاید، اخلاق، احکام، علوم و معارف در همه شرایع آسمانی، یکسان و هماهنگ است و تفاوت تنها در مناجات و شریعت و آورنده هر یک از آن‌هاست؛ از این رو، قرآن کریم کامل‌کننده این دین (مائده: ۳) است. به همین دلیل از دیگر کتاب‌های آسمانی برتر است. هم‌چنین از بشارت حضرت عیسی ۷ به رسالت پیامبر اکرم ۹ در آیه «وَمُبَشِّرًا بِرَسُولٍ يَأْتِي مِنْ بَعْدِي اسْمُهُ أَحْمَدُ» (صف: ۶) چنین برمی‌آید که پیامبر پسین مطالب جدید و معارف برتر و کامل‌تری را می‌آورد و گرنه بشارت معنا ندارد (جوادی، ۱۳۸۹).

قرآن کریم بر کتاب‌های پیشین، مهیمن است و درباره آن‌ها چنین تعبیری نیامده است. واژه «مهیمن» به معنای شاهد، ناظر و محیط است (ابن فارس، ۱۴۰۴)؛ پس مهیمنه قرآن به این دلیل است که محتوای بالای آن بر مضمون دیگر کتاب‌ها ناظر و شاهد است؛ در نتیجه بر آن‌ها برتری و حاکمیت دارد (طوسی، بی‌تا؛ طبرسی، ۱۳۷۲). پس همان‌گونه که خداوند بر جهان مهیمن است و مهیمنه او در محو و اثبات چیزی است که مشیتش به آن تعلق گرفته است، مهیمنه قرآن بر کتاب‌های انبیای پیشین نیز به اذن خداوند در محو و اثبات است؛ یعنی از نظر سلبی (محو) می‌تواند ناسخ بعضی از کتاب‌های آسمانی باشد و از نظر اثباتی (اثبات) حقایق کتاب‌های پیشین را تبیین و تثبیت می‌کند که از آن به تصدیق یاد می‌شود. هم‌چنین در کنار تصدیق مطالب حق کتاب‌های پیشین، تحریف‌گری اهل کتاب را نیز افشا می‌کند (جوادی، ۱۳۸۹). البته در کتب لغت واژه «مُهَيِّمٌ» غیر از معنای «شاهد» به معنای «رقیب»، «مورد اعتماد»، «قائم بر کتب» و «قیام بر چیزی» آمده است (ازهری، ۱۴۲۱؛ ابن سیده، ۱۴۲۱) که در صورت تأیید هر کدام از معانی، همچنان استدلال صحیح است.

دلیل دیگر جامعیت مقایسه‌ای جاودانگی و جهانی بودن آن است. قرآن تنها کتاب آسمانی جاوید، برای همه‌ی مردم و در تمام دوران‌هاست؛ زیرا برطبق آیه «إِنَّ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِّلْعَالَمِينَ» (یوسف: ۱۰۴) ویژه زمان یا گروه خاصی در مکان خاص نیست؛ از این رو باید چنان گنجایش و جامعیتی داشته باشد که در پرتو تبیین پیامبر اکرم ۹ و بیانات معصومان: پاسخ‌گوی نیازهای اعتقادی، اخلاقی، فقهی و... همه‌ی نسل‌ها باشد؛ در نتیجه قرآن خطوط کلی همه‌ی علوم و معارف موردنیاز را بیان کرده، اما همه‌ی علوم و نیازها به یک اندازه بیان نشده و بخش‌های عبادی به دلیل نزدیکی به تعبد، به تبیین جزئیات با نقل بیشتری نیاز دارند؛ اما بخش‌های دیگر مثل علوم تجربی که عقل در آن‌ها سهم بیشتری دارد به عقل (یکی از حجت‌ها) و تبیین معصومان (حجت دیگر) واگذار شده و غیرمعصوم به آن دسترسی ندارد (ر.ک: جوادی، ۱۳۹۲؛ تقریرات خارج تفسیر، سوره‌اعراف).

نتیجه اینکه از نظر آیت الله جوادی، چون تمام علوم در رسیدن به سعادت در دنیا و آخرت تأثیرگذار است و از سویی قرآن برای سعادت انسان نازل شده است؛ بنابراین جامعیت حداکثری برای قرآن با دو شرط پذیرفته است؛ یکی اینکه رهنمودهای قرآن شامل ظاهر، باطن، تنزیل و تأویل این کتاب باشد و دیگر اینکه این رهنمودها توسط اهل بیت: ارائه شوند. هم‌چنین ایشان درباره جامعیت مقایسه‌ای بر این باورند که جامعیت قرآن شامل تمام علوم است، ولی جامعیت تورات و انجیل تنها در جنبه‌های هدایت است. از نظر ایشان، وجود ویژگی تبیان فراگیر، جاودانگی، جهانی بودن و هیمنه قرآن بر دیگر کتب، سبب شده که همه‌ی علوم در آن باشد.

۲-۳) تحلیل دیدگاه و ادله آیت‌الله جوادی

پیش از این گذشت که ایشان در هر دو حوزه، قائل به جامعیت حداکثری هستند. در اینجا به ارزیابی ادله و مستندات ایشان پرداخته می‌شود. پیش از آن، برای اطمینان از صحت نقد و ارزیابی، بیان مبنای دیدگاه ضرورت دارد.

الف) مبنای دیدگاه

شاید با تحلیل دیدگاه آیت‌الله جوادی یعنی پذیرش دیدگاه حداکثری می‌توان به این نتیجه رسید که علت اینکه ایشان تمام علوم را در سعادت انسان دخیل می‌دانند این است که از نظر ایشان همه علوم دینی هستند؛ زیرا معیار دینی بودن یک مطلب آن است که از راه عقل برهانی یا نقل معتبر، اراده خداوند نسبت به لزوم اعتقاد یا تخلُّق یا عمل به چیزی کشف شود (جوادی، ۱۳۸۸، ب)؛ پس علم دینی علمی است که از قول یا فعل الهی تحقیق و بررسی می‌کند و علوم تجربی نیز از آن جهت که بحث درباره آن‌ها به فعل الهی بستگی دارد، علم دینی به شمار می‌رود؛ همان‌گونه که علم تفسیر از آن جهت که از قول الهی بحث و گفت‌وگو می‌کند، علم دینی به شمار می‌آید. اگر علم اسلامی را به علمی تقلیل دهیم که از مبدأ تصدیقی نقلی نیز بهره می‌برد، حضور گزاره‌های نقلی می‌تواند در مسیر نظریات علوم عملی و یا نظری تأثیر تعیین‌کننده داشته باشد و آیات فراوانی که درباره خلقت طبیعت و مسائل طبیعی وارد شده، می‌تواند در مسیر نظریات علمی به کار آید (جوادی، ۱۳۸۸، ب).

در نتیجه بر اساس این مبنا، قرآن کتاب فیزیک، شیمی، جامعه‌شناسی و روان‌شناسی نیست؛ بلکه قرآن کتابی انسان‌ساز است و چنین نیست که تمام مسائل یک علم تجربی در قرآن مورد بررسی قرار گرفته باشد. برخی آیات یا روایات‌اند که به صورت موجه جزئی به برخی مسائل علوم تجربی اشاره کرده‌اند و می‌توان با اجتهاد صحیح و در پرتو جهان‌بینی الهی از این نصوص دینی در علوم تجربی بهره برد و چه بسا یک کار اجتهادی قوی بر روی این نصوص دینی در کنار آشنایی با روش تحقیق در علوم تجربی، افق جدیدی را در علوم تجربی پیش روی اندیشمندان بگشاید و ناشناخته‌های بشر را به معرفت تبدیل کند. البته این بدین معنا نیست که از روش تجربی دست برداریم و فقط به نقل بسنده کنیم. هرگز چنین چیزی شدنی نیست؛ زیرا طبیعت خداوند در سایه عقل تجربی به سخن می‌آید و خود را برای مخاطبش آشکار می‌کند؛ پس نصوص دینی حداقل در فریضه‌سازی می‌تواند منشأ اثر باشد.

ب) ارزیابی ادله دیدگاه

از آنجاکه با جست‌وجوی استقرایی در آثار آیت‌الله جوادی مشخص شد؛ ایشان در دو

حوزه‌ی جامعیت قرآن، دیدگاه خود را مطرح کرده‌اند؛ از این رو، دیدگاه ایشان درباره این دو حوزه مورد ارزیابی قرار می‌گیرد.

اول: ارزیابی دیدگاه آیت‌الله جوادی در حوزه جامعیت ذاتی

در این دیدگاه، ایشان به علم فراگیر پیامبر و ائمه معصومان: توجه داشته و آن را مرتبط با صفت «تبیان کلشی بودن» قرآن می‌دانند که در فراز آیات قرآن به این صفت اشاره شده است. به عبارت دیگر، جامعیت علمی آنان نشأت یافته از جامعیت قرآن است. در تأیید این دیدگاه، روایات زیادی وارد شده است. برای نمونه به برخی اشاره می‌شود که البته در تفسیر تسنیم به این روایات استشهد نشده است.

در ذیل آیه‌ی ۸۹ سوره نحل روایاتی از امام صادق (ع) نقل شده که حضرت در خلال آن، خود را عالم به کتاب الهی معرفی می‌کند و منبع علم خود را قرآن معرفی می‌کند و به آیه ۸۹ سوره نحل اشاره می‌کند و می‌فرماید: «تمام علم من از قرآن است، کتابی که خداوند در حق آن فرموده تبیان همه چیز است (کلینی، ۱۴۲۹؛ صفار، ۱۴۰۴). هم‌چنین در روایت دیگری از امیرالمؤمنین (ع) در کتب اهل سنت نقل شده که در آن، حضرت علم خود را به برخورداری از نعمت فهم کتاب الهی مستند کرده است (ابن حنبل، بی تا؛ بخاری، ۱۴۰۱). از ارتباط وثیقی که بین علم جامع معصومان (ع) و تبیان کل شیء بودن قرآن در این روایات ترسیم می‌شود، می‌توان به این نتیجه رسید که مصدر علم معصوم، قرآن است؛ از این رو، این روایت نظر آیت‌الله جوادی را تأیید می‌کند.

اما استدلال ایشان به روایت امام علی (ع) (در مقام مذمت اختلاف علما در قضاوت و فتاوا) که در تأیید دیدگاهشان به آن استشهد کردند، خالی از اشکال نیست؛ زیرا موضوع خطبه، مذمت قضاوت اهل رأی بر اساس رأی و نظر شخصی است و روایت دستور می‌دهد که بر طبق احکام اسلامی و قرآن حکم کند. با توجه به قاعده تناسب حکم و موضوع، قدر متیقن از دلالت روایت این است که تمام احکام مورد نیاز انسان‌ها در قرآن است و چیزی را فروگذار نکرده است؛ زیرا بر طبق روایت، قضاوت قاضی باید بر اساس احکام قرآن و اسلام باشد؛ بنابراین روایت نمی‌تواند دال بر دیدگاه حداکثری باشد. مؤید چنین برداشتی اینکه

تحلیل و بررسی تطبیقی جامعیت ذاتی و مقایسه‌ای قرآن کریم از منظر...؛ سیدخراسانی و همکاران | ۲۴۷

از نظر ابن ابی الحدید نیز روایت بر تام بودن احکام در شرع دلالت دارد (ر.ک: ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴)؛ پس نمی‌توان گفت تمام علوم در قرآن است.

دوم: ارزیابی دیدگاه آیت‌الله جوادی در حوزه جامعیت مقایسه‌ای

از آنجا که ایشان با توجه به ادله‌ای که ذکر می‌کنند، هیمنه قرآن را بر کتب آسمانی دیگر به طور مطلق اثبات می‌کنند؛ می‌توان نتیجه گرفت که قرآن در طرح مسائل گسترده‌تر و هم‌چنین در تبیین و توضیح مسائل بر آن‌ها هیمنه دارد. مطلق بودن هیمنه در ادله ایشان دال بر این است که قرآن هم تمام مسائل را بیان کرده و هم در تبیین هر مسئله‌ای آن را به‌طور کامل شرح داده است؛ در حالی که در کتب آسمانی دیگر چنین چیزی نیست. برخی روایات هم بر این امر اشاره کرده‌اند که آن‌ها می‌تواند، مؤید نظریه آیت‌الله جوادی باشد که به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود.

امام سجاد (ع) درباره مهیمن بودن قرآن می‌فرماید: «جَعَلْتَهُ مُهَيِّمًا عَلَى كُلِّ كِتَابٍ أَنْزَلْتَهُ، وَ فَضَّلْتَهُ عَلَى كُلِّ حَدِيثٍ فَصَّصْتَهُ (صحیفه سجادیه، دعای ۴۲). در برخی روایات شبیه به همین مضمون از رسول خدا (ص) نقل شده که می‌فرماید: «هُوَ مُهَيِّمٌ عَلَى سَائِرِ الْكُتُبِ وَ التَّوْرَةِ لِمُوسَى وَ الْإِنْجِيلِ لِعِيسَى وَ الزَّبُورِ لِدَاوُدَ» (کلینی، ۱۴۲۹)؛ یعنی قرآن کریم بر همه کتاب‌های پیشین، مهیمن است.

۳. جامعیت قرآن از دیدگاه علامه مصباح یزدی

۳-۱) جامعیت ذاتی

جامعیت، جزء مبانی تفسیری علامه مصباح بوده و در برخی از آثار خود به آن پرداخته‌اند. از آنجا که ایشان کتاب مستقلی در تفسیر ندارند، این موضوع در خلال مباحث معارف قرآن و قرآن‌شناسی مورد بررسی قرار گرفته است. علامه مصباح برای جامعیت سه دیدگاه؛ جامعیت حداکثری، حداقلی و جامعیت در هدایت به سعادت دنیایی و آخرتی را مطرح کرده و با نقد دو دیدگاه اول، سومی را برگزیده‌اند. ایشان این موضوع را در دو حوزه‌ی برون‌دینی و درون‌دینی قابل بررسی دانسته‌اند؛ اما از آنجا که این بحث قرآنی است، از حیث

درون‌دینی و به‌ویژه قرآنی به بررسی دیدگاه‌ها می‌پردازند.

ایشان جامعیت حداکثری را این‌گونه تبیین می‌کنند: بر اساس این دیدگاه همه حقایق هستی در قرآن وجود دارد. برخی به این دیدگاه معتقدند و برای اثبات سخن خود به آیاتی از قرآن استناد کرده‌اند (ر.ک: فیض، ۱۴۱۵؛ آلوسی، ۱۴۱۵). پیروان این دیدگاه برای اثبات این سخن به آیاتی نظیر آیه ۸۹ سوره نحل و ۱۱۱ سوره یوسف استناد کرده‌اند. در عبارت «تَيَاناً لِكُلِّ شَيْءٍ» (نحل: ۸۹) «کل» و «شیء» عام و مطلق‌اند و مفهوم همه چیز را دربرمی‌گیرد؛ بنابراین قرآن در بردارنده هر چیزی حتی اعمال، افکار، خصلت‌ها و نیت‌های هر کس است. ایشان استدلال صاحبان این دیدگاه را این‌چنین نقد کرده‌اند؛ ظاهر آیه‌ی بالا بر تبیین بودن قرآن برای هر چیزی دلالت دارد؛ اما در این آیه مانند آیات دیگر باید بر اساس قواعد فهم، به قراین سخن توجه کرد. در آیات دیگری از قرآن کریم نیز چنین تعبیرهایی آمده است؛ ولی کسی از آن استفاده عموم نکرده است؛ مانند آیه ۱۴۵ سوره اعراف که در این آیه به وجود تفصیل هر چیزی در کتاب آسمانی تورات تصریح شده است؛ اما در کامل‌تر بودن قرآن نسبت به تورات تردیدی نیست. بنابراین «کل شیء» در این موارد، به معنای هر چیزی است که بیان آن در این کتاب ضرورت داشته است. نمونه دیگر، آیه ۲۳ سوره نمل است که مراد از «أَوْتِيَتْ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ»؛ و از هر چیزی به او داده شده» با توجه به قرینه مقام و تناسب موضوع و حکم، تمام چیزهای مورد نیاز پادشاهی به ملکه سبأ عطا شده بود (ر.ک: مصباح، ۱۳۸۰).

ایشان جامعیت حداقلی را به معنای وجود همه مسائل اخلاقی و معنوی در قرآن کریم دانسته‌اند. بر این اساس، قرآن عهده‌دار بیان امور مربوط به هدایت آخرتی بشر بوده و تنها مسائل ارزشی و اخلاقی را مطرح کرده است. به بیانی دیگر، قرآن به دیگر موضوعات اهتمام نداشته و درصدد بیان آن‌ها نبوده است؛ مانند عالم اخلاقی که به مسائل اجتماعی، اقتصادی و سیاسی نمی‌پردازد و به بیان صفات و خصوصیات پسندیده و نکوهیده انسانی بسنده می‌کند و در نهایت ممکن است تنها به منشأ و آثار آن‌ها اشاره کند. از نظر این متفکر بزرگ، صاحبان این دیدگاه معتقدند؛ قرآن تنها برای معنابخشی به زندگی انسان نازل شده است؛ چراکه انسان

تحلیل و بررسی تطبیقی جامعیت ذاتی و مقایسه‌ای قرآن کریم از منظر...؛ سیدخراسانی و همکاران | ۲۴۹

خود می‌تواند نظام‌های اجتماعی، اقتصادی و سیاسی را به شکل صحیحی برگزیند و به کار گیرد.

ایشان در نقد این دیدگاه به ریشه‌یابی آن پرداخته و این نگرش را همسو و تحت تأثیر باورهای دانشمندان غربی در رابطه دین و دنیا پس از رنسانس می‌دانند که نتیجه آن جدایی دین از سیاست و منزوی کردن دین از صحنه اجتماع است. این روشنفکران نه تنها دیدگاه خود را ناسازگار با آموزه‌های اسلام و قرآن نمی‌دانند، بلکه به پندارشان این تفکر همسو با آموزه‌های دین است؛ در حالی که این افراد نسبت به آموزه‌های فراوان اجتماعی قرآن که ناظر به مسائل دنیایی است، غفلت ورزیده‌اند.

وی در ادامه به سخن علامه طباطبایی این‌گونه استناد می‌کنند؛ علامه ذیل آیه ۲۰۰ آل عمران به تفصیل به اهمیت بُعد اجتماعی دین پرداخته‌اند. براساس آن می‌توان به این نتیجه دست یافت که اسلام در تمام ابعادش، اجتماعی است و نگرش اجتماعی بر همه‌ی آموزه‌های اسلام حاکم است (ر.ک: طباطبایی، ۱۴۰۲). هم‌چنین آیت‌الله مصباح در نقد این دیدگاه به پیوند سعادت اخروی و زندگی اجتماعی اشاره می‌کنند. آموزه‌های قرآنی و روایی، به روشنی بر آمیخته بودن و عدم جدایی سعادت اخروی از زندگی اجتماعی دلالت دارند و راه دستیابی به سعادت آخرت را پرداختن به مسائل دنیوی در چارچوب آموزه‌های اسلامی معرفی می‌کنند. این آیات و روایات، گاه به بیان رابطه مثبت یا منفی برخی رفتارهای اجتماعی با سعادت انسان می‌پردازند؛ برای نمونه آیات ۱ تا ۹ سوره مؤمنون به بیان ویژگی‌های مؤمنان می‌پردازد. افراد باایمان نه تنها تقوای فردی دارند، بلکه در اجتماع نیز از کارهای ناپسند دوری می‌کنند؛ بنابراین سعادت انسان با رفتار فردی و اجتماعی مطلوب رقم می‌خورد.

دلیل دیگری که علامه مصباح در نقد این دیدگاه مطرح می‌کنند، ناظر به حساب اعمال در روز قیامت است. بر اساس آیات متعدد قرآن، انسان در برابر اعمال خود بازخواست و مستحق پاداش و عقاب می‌شود (زلزال، ۸ و ۹)؛ بنابراین حتی اگر هدف دین و آموزه‌های قرآنی، تأمین سعادت آخرتی و تقویت معنویت و عبودیت باشد، باز قلمرو آن، زندگی

دنیوی و مسائل اجتماعی را دربرمی‌گیرد و میان فعالیت‌های فردی و اجتماعی انسان و سعادت اخروی وی، رابطه‌ای مثبت یا منفی وجود دارد که دین باید شکل صحیح انجام آن را تعیین کند (ر.ک: مصباح، ۱۳۸۰).

۲-۳) جامعیت مقایسه‌ای

در این موضوع نیز ایشان قائل به جامعیت قرآن نسبت به سایر کتب آسمانی بودند. ایشان در خلال مباحث مرتبط، به این نکته اشاره کرده‌اند. قرآن تصدیق‌کننده کتب پیشین است (ر.ک: یونس، ۳۷؛ یوسف، ۱۱۱؛ بقره، ۸۹؛ انعام، ۹۲) و نزول تورات و انجیل را از طرف خداوند متعال تصدیق می‌کند؛ البته روشن است که لازمه‌ی آن، تصدیق همه محتویات کتاب‌هایی که امروز به نام تورات و انجیل نامیده می‌شوند، نیست؛ بلکه تصدیق‌کننده کتاب الهی است. با این حال، قرآن کریم نسبت به همه آن‌ها هیمنه دارد. ایشان ذیل بیان اوصاف قرآن، به هیمنه بودن آن نسبت به سایر کتاب‌های آسمانی اشاره کرده‌اند. از آنجا که نوعی تسلط و اشراف در واژه «مهیمن» لحاظ شده پس بر قرآن اطلاق شده است؛ زیرا قرآن بر سایر کتاب‌های آسمانی اشراف و سیطره دارد؛ پس می‌تواند برخی از احکام آن‌ها را نسخ و برخی دیگر را امضا و تثبیت کند. البته از اطلاق این واژه بر قرآن نمی‌توان نتیجه گرفت که این کتاب، همه احکام و معارف کتاب‌های آسمانی پیشین را دربردارد.

در بیان دیدگاه علامه مصباح در خصوص جامعیت مقایسه‌ای می‌توان به نقد ایشان به دیدگاه حداکثری درباره عبارت «لِكُلِّ شَيْءٍ» (نحل، ۸۹) اشاره کرد. پیش از این گذشت که از نظر این متفکر معاصر، این فراز مطلق نیست. در قرآن آیات دیگری نیز وجود دارد که با عباراتی مشابه، معنای اطلاق را نمی‌رسانند. از جمله آیه ۱۴۵ سوره اعراف است که با عبارت «تَفْصِيلاً لِّكُلِّ شَيْءٍ» به وجود تفصیل هر چیزی در تورات تصریح شده است؛ اما در کامل‌تر بودن قرآن نسبت به تورات تردیدی نیست (ر.ک: مصباح، ۱۳۸۰). براین اساس ایشان به این نوع جامعیت تصریح کرده‌اند.

۳-۳) تحلیل و ارزیابی دیدگاه آیت‌الله مصباح یزدی

پس از تبیین دیدگاه آیت‌الله مصباح و دلیل‌های ایشان، در این قسمت به ارزیابی دیدگاه و مستنداتشان پرداخته می‌شود. برای ارائه‌ی نقد و ارزیابی صحیح این دیدگاه لازم است، مبنای دیدگاه نیز نقل شود؛ از این رو نخست مبنای ایشان مطرح می‌شود.

الف) مبنای دیدگاه

علامه مصباح هر علمی را دینی نمی‌داند و شاخص‌های مختلفی از جمله، وجود مبانی دینی (هستی‌شناختی، معرفت‌شناختی، انسان‌شناختی، ارزش‌شناختی) (مصباح و محیطی، ۱۳۹۱) و مطابقت با آیات و روایات (مصباح، ۱۳۹۳ الف) را در نظر گرفته‌اند. همچنین قائل به حضور ارزشی دین در همه عرصه‌های حیات انسان هستند که این حضور با تبیین مفاهیم قرآن کریم قابل تصور است. پس قرآن حاوی علوم دینی است و نیازهای بشر در مسیر سعادت را رفع کرده است.

ایشان تمام علوم را در سعادت انسان دخیل نمی‌دانند و بین علوم مرزبندی در نظر می‌گیرند؛ به‌طور کلی نیازهای انسان به دو بخش کلی تقسیم می‌شود: نیازهایی که در راستای سعادت، هدایت و تربیت اوست و نیازهای صرفاً مادی که در جهت دستیابی به رفاه و آرمان‌های مادی انسان قرار دارد. بر اساس آیات بیانگر اهداف قرآن، قرآن کریم به همه نیازهایی که در جهت سعادت دنیایی و آخرتی بشر قرار دارد، گاهی به تفصیل و گاهی به اجمال پاسخ داده است و بیان این مطالب، رسالت قرآن کریم و مقتضای حکمت بالغه الهی است (مصباح، ۱۳۸۰).

از نظر علامه مصباح در قرآن کریم مباحث مرتبط با جهان، طبیعت و انسان؛ به‌طور استطرادی و تطفلی آمده است و شاید آیه‌ای یافت نشود که به‌طور مستقل به بیان آفرینش جهان و کیفیت وجود آسمان‌ها و زمین، پرداخته باشد. هر جا سخن از خلقت و مسائل مرتبط با آن است، هدف خاصی در پی بوده است. در موارد زیادی، طرح این مسائل برای آگاه کردن انسان، توجه او به عظمت الهی و تقویت روحیه‌ی شکرگزاری در اوست. قرآن، کتاب فیزیک، گیاه‌شناسی، زمین‌شناسی نیست؛ قرآن، کتاب انسان‌سازی است و علت نزول آن

برای بشر، شناساندن راه قرب الهی و رفع نیازهای او برای پیمودن راه کمال است (مصباح، ۱۳۹۳ ب). این چنین در بسیاری از آیات، مسائل و موضوعات اجتماعی مرتبط با سعادت انسان مانند (مسائل حقوقی، اقتصادی، سیاسی و غیر آن) مطرح شده است (ر.ک: احکام قرض در آیه ۲۸۲ و ۲۸۳ سوره بقره؛ احکام اقتصادی در آیه ۲۷۵ سوره بقره؛ احکام جزایی در آیه ۳۸ سوره مائده و ۲ سوره نور) (مصباح، ۱۳۸۰). پس از نظر ایشان، علوم انسانی در قالب یک مجموعه مشخص و نظام مند در قرآن نیامده، چنانکه فقه نیز به صورت کامل در قرآن مطرح نشده است. این چنین می توان از قواعد و کلیاتی موجود در قرآن، نظام هایی را در زمینه مباحث سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و غیر آن استنباط کرد (مصباح، ۱۳۸۰).

ب) ارزیابی ادله دیدگاه

اول: ارزیابی دیدگاه آیت الله مصباح در حوزه جامعیت ذاتی

در این مقوله ایشان با نقد و ردّ دو دیدگاه حداکثری و حداقلی، دیدگاه اعتدالی را می پذیرفتند. ایشان بر اساس مبانی خود نسبت به علوم دینی، قائل به جامعیت در هدایت به سعادت دنیایی و آخرتی شده است و با استفاده از چند قرینه‌ی مختلف از قرآن و روایات، برای اثبات دیدگاه خود به فراز «تَبَيَّنَا لِكُلِّ شَيْءٍ» (نحل: ۸۹) استناد کرده است. اولی، قرینه مقام است؛ بنابراین قرینه، مفاد ظاهری این آیه مقصود خداوند نیست؛ از این رو، قرآن بیانگر هر چیزی است که در هدایت بشر نقش داشته باشد. قرینه دیگر، آیات بیانگر اهداف قرآن است که به روشنی به شأن هدایتی قرآن تصریح می کنند. افزون بر آیات، روایات معصومان: نیز از دیگر قراینی است که بیانگر عدم اطلاق «کل شیء» در این آیه است. با توجه به روایات، نه تنها همه علوم هستی در قرآن نیامده، بلکه همه تفاسیل احکام و جزئیات معارف دینی نیز در آن نیامده است؛ بنابراین قرآن کتاب هدایت بشر به سوی سعادت دنیا و آخرت بوده و شامل مفاهیم گوناگون و مورد نیاز واقعی انسان برای هدایت همه جانبه انسان است. ایشان با توجه به مبانی خود و بر اساس قواعد، ادله خود را مطرح کرده اند و آیات و روایات مؤید آن است.

در نتیجه، قرآن به همه مسائل مرتبط با سعادت انسان پرداخته و چیزی فروگذار نکرده

تحلیل و بررسی تطبیقی جامعیت ذاتی و مقایسه‌ای قرآن کریم از منظر...؛ سیدخراسانی و همکاران | ۲۵۳

است. افزون بر آن، تمام معارف آن خالی از انحراف و مغایرت با عقل است و تا پایان عمر بشر و نهایت رشد علمی انسان، نظریات این کتاب قابل خدشه نیست و روایات نیز این ادعا را ثابت می‌کنند.

دوم: ارزیابی دیدگاه آیت‌الله مصباح در حوزه جامعیت مقایسه‌ای

از نظر ایشان نوعی تسلط و اشراف در واژه «مهیمن» لحاظ شده، پس بر سایر کتب آسمانی اشراف و سیطره دارد؛ از این رو، قرآن در طرح، تبیین و توضیح مسائل بر آن‌ها هیمنه دارد و معارف والای آن بر مضمون دیگر کتاب‌ها ناظر و شاهد است. به‌طور کلی، خطوط کلی معارف هدایتگر قرآن کامل‌تر، دقیق‌تر و لطیف‌تر است؛ در نتیجه بر آن‌ها برتری و حاکمیت دارد.

ج) ارزیابی دیدگاه با توجه به دیدگاه‌های مفسران متقدم و معاصر

آیت‌الله مصباح بر اساس مبانی خود به جامعیت اعتدالی ملتزم هستند. ایشان با توجه به نقش هدایت‌گری قرآن و رسالت اصلی آن به این نتیجه دست یافتند. ادله‌ای که برای دیدگاه خود مطرح کردند، درون‌دینی و بر اساس آیات و روایات بوده است. ایشان با توجه به قرینه مقام مفهوم مطلق از فراز «ثَبَّانًا لِكُلِّ شَيْءٍ» برداشت نکردند و آیات و روایات را به‌عنوان مؤید نظر خود معرفی کردند.

استدلال علامه صحیح بوده و با تفاسیر دیگر نیز قابل اثبات است. شیخ طوسی در تفسیر آیه آورده است: «منظور از «تَبَّانًا لِكُلِّ شَيْءٍ» بیان هر چیز مشکلی در قرآن است. تبیان و بیان معنای واحد دارد. با توجه به نص یا امور علم آور، از قبیل پیامبر و ائمه: یا اجماع امت یا استدلال، مراد از عمومیت در «لِكُلِّ شَيْءٍ» امور دینی است» (طوسی، بی‌تا). مفسران دیگری مانند طبرسی، زمخشری، فخر رازی و علامه طباطبایی نیز مراد از این فراز را امور مرتبط با دین در نظر گرفته‌اند (طبرسی، ۱۳۷۲؛ زمخشری، ۱۴۰۷؛ فخر رازی، ۱۴۲۰؛ طباطبایی، ۱۳۹۰). شاید بتوان آنچه را که دیدگاه جامعیت اعتدالی را تأیید می‌کند به متعلق تبیان در آیه قرآنی معطوف دانست؛ یعنی بعد و جنبه هدایتی بودن قرآن، با این توضیح که هر چه را که به نحو

کلی و تام به هدایت انسان مربوط می‌شود در قرآن آمده و از این حیث قرآن دارای جامعیت است. فهم این معنا در گرو مبنای دیگری است که از آن مبنای هدایتی بودن قرآن یاد می‌شود. از این جهت همه آنچه در قرآن آمده حکم خداوند نسبت به موضوع یا مسئله‌ای از مسائل حیات دینی است و این جامعیت را با چنین نگاه و مبنایی باید در نظر گرفت. آشکار است که با توجه به رسالت قرآن برای هدایت انسان، این جامعیت هم ذاتی است و هم اعتدالی؛ زیرا در محدوده هدایت انسان باید این جامعیت را تفسیر و تلقی کرد.

۴. وجوه اشتراک دیدگاه آیت‌الله جوادی و علامه مصباح در جامعیت قرآن

آیت‌الله جوادی و علامه مصباح درباره جامعیت مقایسه‌ای قرآن اتفاق نظر دارند و هر دو اندیشمند، قرآن را نسبت به سایر کتب الهی کامل‌تر و حاوی تمام مسائل و معارف مفید برای سعادت دنیوی و اخروی می‌دانند. همچنین هر دو قرآن‌پژوه، با اندکی اختلاف نظر به جامعیت ذاتی قرآن معتقدند.

۵. وجوه افتراق دیدگاه آیت‌الله جوادی و علامه مصباح در جامعیت قرآن

با توجه به نظرات علامه مصباح در آثاری نظیر کتاب معارف قرآن (ر.ک: مصباح، ۱۳۸۰)، قرآن کریم در عرصه هدایت به سعادت دنیایی و آخرتی، جامعیت دارد و پاسخگوی تمام نیازهای انسان برای دستیابی به سعادت همه‌جانبه‌ی اوست؛ بنابراین ایشان به دیدگاه اعتدالی معتقدند و برای اثبات آن، دلیل اقامه کرده‌اند؛ اما آیه الله جوادی جامعیت حداکثری برای قرآن را با دو شرط پذیرفته است؛ که در جای خود بیان شد.

نتیجه‌گیری

- از مجموع آنچه مطرح شد نتایجی چند حاصل می‌شود که عبارت است از:
- ۱) آیت‌الله جوادی دیدگاه حداکثری جامعیت قرآن را در دو حوزه‌ی جامعیت ذاتی و جامعیت مقایسه‌ای می‌پذیرند.
  - ۲) در حوزه جامعیت ذاتی اذعان می‌کنند که جامعیت حداکثری با دو شرط پذیرفته است؛

تحلیل و بررسی تطبیقی جامعیت ذاتی و مقایسه‌ای قرآن کریم از منظر ...؛ سیدخراسانی و همکاران | ۲۵۵

یکی اینکه رهنمودهای قرآن شامل ظاهر، باطن، تنزیل و تأویل این کتاب باشد و دیگر اینکه این رهنمودها توسط معصومان: ارائه شوند. ایشان با استناد به قرائن مختلف مانند، مفاد آیه ۷۹ نحل و آیات همسنگ با آن، روایات معصومان: اثبات دیدگاه خود پرداخته است. هم چنین صاحب این نظریه‌ی به صورت روشن، مطرح می‌کند که این نظریه نباید دستاویزی برای تحمیل دانش‌های بشری بر قرآن باشد.

۳) در حوزه جامعیت مقایسه‌ای نیز با استناد به جاودانگی و هیمنه قرآن بر دیگر کتب آسمانی، قرآن را در گستره مسائل و کامل بودن بیان قرآن در هر مسئله‌ای را می‌پذیرند و احتمال جامعیت تورات را تنها در مسائل هدایتی تبیین می‌کنند.

۴) در مقام ارزیابی با تحلیل این دیدگاه می‌توان مبنای این نظریه را پذیرش دینی بودن تمام علوم دانست؛ زیرا از نظر این مفسر تمام علوم در سعادت انسان دخیل هستند. هم چنین اگرچه فی الجمله، اصل دیدگاه این مفسر فرزانه معاصر مورد قبول و قابل اثبات است، ولی پاره‌ای از دلایل ایشان خالی از نقاط ضعف نیست و از سویی دلایل نقلی دیگری نیز در تأیید این نظریه حداکثری می‌توان ارائه کرد.

۵) آیت الله مصباح دیدگاه اعتدالی جامعیت قرآن را در دو حوزه‌ی جامعیت ذاتی و جامعیت مقایسه‌ای می‌پذیرند.

۶) ایشان تمام علوم را در سعادت انسان دخیل نمی‌دانند و بین علوم مرزبندی در نظر گرفته‌اند. برخی از علوم ناظر به سعادت انسان و برخی ناظر به رفع نیازهای دنیوی و مادی اوست. قرآن در صدد رفع نیازهای اساسی انسان است. قرآن کریم به همه نیازهایی که در جهت سعادت دنیایی و آخرتی بشر قرار دارد، گاهی به تفصیل و گاهی به اجمال پاسخ داده است.

۷) آیت الله مصباح با توجه به نقش هدایت‌گری قرآن به این دیدگاه ملتزم شده‌اند و ادله‌ای ایشان درون دینی و بر اساس آیات و روایات بوده است.

تعارض منافع

تعارض منافع وجود ندارد.

ORCID

Razieh Sadat Seyed
Khorasani

<https://orcid.org/0000-0002-3240-8188>

Mohsen Qasempour
Ravandi

<https://orcid.org/0000-0001-6246-0545>

Khadijeh

<https://orcid.org/0000-0003-3783-2882>

Hosseinzadeh Bardei

منابع

- قرآن کریم. (۱۳۷۳). ترجمه آیت‌الله مکارم شیرازی، قم: دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی. صحیفه‌ی سجادیه. (۱۳۷۶). ترجمه سید علی‌نقی فیض الاسلام اصفهانی. قم: هادی.
- ابن ابی فراس (ورام)، مسعود. (۱۴۱۰ ق). مجموعه ورام. قم: مکتبه فقیه.
- ابن منظور، محمد. (۱۴۱۴). لسان العرب. بیروت: دارصادر.
- ابن ابی الحدید، عبد الحمید. (۱۴۰۴ ق). شرح نهج البلاغه لابن ابی الحدید. قم: مکتبه آیت‌الله مرعشی نجفی.
- ابن حنبل، احمد. (بی تا). مسند الامام احمد بن حنبل. بیروت: دارصادر.
- ابن عاشور، محمد طاهر. (۱۴۲۰). تفسیر التحریر و التئویر المعروف بتفسیر ابن عاشور. بیروت: مؤسسه التاریخ العربی.
- ابن سیده، علی. (۱۴۲۱ ق). المحکم و المحيط الأعظم. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- ابن فارس، احمد. (۱۴۰۴ ق). معجم مقاییس اللغه. قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
- ازهری، محمد. (۱۴۲۱ ق). تهذیب اللغه. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- ایازی، سید محمد علی. (۱۳۸۰ ش). جامعیت قرآن. رشت: کتاب مبین.
- آلوسی، محمود. (۱۴۱۵ ق). روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- بازرگان، مهدی. (۱۳۷۴). «آخرت و خدا، هدف از بعثت انبیاء». کیان، ش ۲۸.
- بخاری، محمد. (۱۴۰۱ ق). صحیح البخاری. بیروت: دارالفکر.
- بی‌آزار شیرازی، عبدالکریم. (۱۳۷۶ ش). قرآن ناطق. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۹۲ ش). تفسیر تسنیم (جلد ۳۰). قم: اسراء.
- _____ (۱۳۹۵ ش). تفسیر تسنیم (جلد ۲۵). قم: اسراء.
- _____ (۱۳۸۶ ش). قم: اسراء.
- _____ (۱۳۸۹). تفسیر تسنیم (جلد ۲۲). قم: اسراء.
- _____ (۱۳۹۱). تفسیر تسنیم (جلد ۲۶). قم: اسراء.
- _____ (۱۳۸۸ ش، الف). قرآن در قرآن. قم: اسراء.

- (۱۳۸۸ ش، ب). تفسیر تسنیم (جلد اول). قم: اسراء.
- حاجی، حمزه و مهریزان، مهدی. (۱۳۹۱). «قلمرو جامعیت قرآن در پرتو آرای مفسران». پژوهش‌های اعتقادی و کلامی، ش ۵، صص ۹۳-۱۲۶.
- خسروپناه، عبدالحسین. (۱۳۸۴ ش). «گستره قرآن». پژوهش و حوزه، ش ۱۹ و ۲۰، صص ۳۷-۴۸.
- دروزه، محمدعزه. (۱۴۲۱ ق). التفسیر الحدیث: ترتیب السور حسب النزول. بیروت: دارالغرب الإسلامی.
- راغب اصفهانی، حسین. (۱۴۱۲ ق). المفردات فی غریب ألفاظ القرآن. بیروت: دارالعلم.
- زرکشی، محمد. (۱۴۱۰). البرهان فی علوم القرآن. بیروت: دارالمعرفه.
- زمخشری، محمود. (۱۴۰۷ ق). الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الأقاویل فی وجوه التأویل. بیروت: دارالکتب العربی.
- سروش، عبدالکریم. (۱۳۸۴ ش). «فره‌تر از ایدئولوژی». پژوهش‌های قرآنی، ش ۳۹.
- سیوطی، عبدالرحمان. (۱۳۸۰ ش). الإیتقان فی علوم القرآن. قم: فخرالدین.
- شبستری، محمد مجتهد. (۱۳۷۹ ش). نقد قرائت رسمی از دین. تهران: طرح نو.
- صدوق، محمد. (۱۴۱۳). من لایحضره الفقیه، چاپ دوم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین، قم.
- (۱۳۷۶). الأمالی. تهران: کتابچی.
- صفار، محمد. (۱۴۰۴ ق). بصائر الدرجات فی فضائل آل محمد صلی الله علیهم. قم: مکتبه آیت الله مرعشی نجفی.
- طباطبایی، سید محمد حسین. (۱۳۹۰ ق). المیزان فی تفسیر القرآن. بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
- طبرسی، فضل. (۱۳۷۲ ش). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. تهران: ناصر خسرو.
- طبری، محمد. (۱۴۱۲ ق). جامع البیان فی تفسیر القرآن (تفسیر الطبری). بیروت: دارالمعرفه.
- طوسی، محمد. (بی تا). التیان فی تفسیر القرآن. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- فخر رازی، محمد. (۱۴۲۰ ق). التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب). بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- فراهیدی، خلیل. (۱۴۰۹ ق). کتاب العین. قم: هجرت.

تحلیل و بررسی تطبیقی جامعیت ذاتی و مقایسه‌ای قرآن کریم از منظر...؛ سیدخراسانی و همکاران | ۲۵۹

فیض کاشانی، محمد. (۱۴۱۵ ق). *تفسیر الصافی*. تهران: مکتبه‌الصدر.

قمی، علی. (۱۳۶۳ ش). *تفسیر القمی*. قم: دارالکتب.

کریم‌پور قراملکی، علی. (۱۳۸۲). «قلمرو قرآن». پژوهش‌های قرآنی، ش ۳۵ و ۳۶، صص ۲۷۴-۲۹۵.

کریم‌پور قراملکی، علی (۱۳۸۳). «جامعیت قرآن از نظر مفسران». بیانات، ش ۴۲، صص ۵۰-۶۹.

سایت اسراء www.esra.ir.

کلینی، محمد. (۱۴۲۹ ق). *الکافی*. قم: دارالحدیث.

مصباح، علی و محیطی اردکانی، حسن (۱۳۹۱). «نقد و بررسی دلایل انکار علوم انسانی دستوری».

معرفت اخلاقی، ش ۳، صص ۱۰۷-۱۲۴.

مصباح یزدی، محمدتقی. (۱۳۹۳ الف). *رابطه علم و دین*. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام

خمینی.

— (۱۳۹۳ ب). *معارف قرآن ۶، کیهان شناسی*. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.

— (۱۳۸۰). *معارف قرآن ۶؛ قرآن شناسی*. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.

مکارم شیرازی و جمعی از نویسندگان، ناصر. (۱۳۷۱ ش). *تفسیر نمونه*. تهران: دارالکتب الإسلامیه.

References

- Quran Karim. (1994). *Translation by Ayatollah Makarem Shirazi*, Qom: Office of Islamic History and Teachings Studies. [In Persian]
- Azhar, Muhammad. (1999). *Tahdhib al-Lughah*. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic]
- Alusi, Mahmoud. (1995). *Rooh al-Ma'ani fi Tafsir al-Quran al-Azim wa al-Sab' al-Mathani*. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyah. [In Arabic]
- Bazargan, Mehdi. (1995). *Akhirate va Khoda*, Hadaf az Bosseh-ye Anbiya. Keyan, No. 28. [In Persian]
- Bukhari, Muhammad. (1983). *Sahih al-Bukhari*. Beirut: Dar al-Fikr. [In Arabic]
- Bi Azar Shirazi, Abdul Karim. (1998). *Qura'n Nateq*. Tehran: Cultural Islamic Publishing Office. [In Persian]
- Darozzi, Mohammad Azeh. (1999). *Al-Tafsir al-Hadith: Tartib al-Suwar Hasab al-Nuzul*. Beirut: Dar al-Gharb al-Islami. [In Arabic]
- Fakhr al-Razi, Muhammad. (1999). *Al-Tafsir al-Kabir (Mafatih al-Ghayb)*. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic]

- Farahidi, Khalil. (2001). *Kitab al-Ain*. Qom: Hijrat. [In Persian]
- Feiz Kashani, Muhammad. (1996). *Tafsir al-Safi*. Tehran: Maktabat al-Sadr. [In Persian]
- Haji, Hamza, & Mehrizan, Mahdi. (2012). *The Scope of Quranic Unity in the Light of Exegetes' Views*. Research in Theological and Theological Studies, No. 5, pp. 93-126. [In Persian]
- Ibn Abi Firas (Warham), Masoud. (1991). *Majmu'ah Warham*. Qom: Maktabah Faqih. [In Persian]
- Ibn Manzur, Muhammad. (1993). *Lisan al-Arab*. Beirut: Dar Sadir. [In Arabic]
- Ibn Abi al-Hadid, Abdul Hamid. (1985). *Sharh Nahj al-Balagha by Ibn Abi al-Hadid*. Qom: Ayatollah Marashi Najafi Library. [In Persian]
- Ibn Hanbal, Ahmad. (n.d.). *Musnad Imam Ahmad ibn Hanbal*. Beirut: Dar Sadir. [In Arabic]
- Ibn Ashur, Muhammad Tahir. (2001). *Tafsir al-Tahrir wa al-Tanwir, known as Tafsir Ibn Ashur*. Beirut: Arab History Institute. [In Arabic]
- Ibn Sayyidah, Ali. (1999). *Al-Muhkam wa al-Mahit al-Azam*. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyah. [In Arabic]
- Ibn Fares, Ahmad. (1994). *Mu'jam Maqayis al-Lughah*. Qom: Islamic Information Office. [In Persian]
- Iyazi, Seyyed Muhammad Ali. (2001). *Jama'iyat Quran*. Rasht: Ketab Mobin. [In Persian]
- Jawadi Amoli, Abdullah. (2013). *Tafsir Tasnim* (Vol. 30). Qom: Isra. [In Persian]
- (2016). *Tafsir Tasnim* (Vol. 25). Qom: Isra. [In Persian]
- (2007). *Tafsir Tasnim*. Qom: Isra. [In Persian]
- (2012). *Tafsir Tasnim* (Vol. 22). Qom: Isra. [In Persian]
- (2013). *Tafsir Tasnim* (Vol. 26). Qom: Isra. [In Persian]
- (2009). *Qura'n dar Qura'n*. Qom: Isra. [In Persian]
- (2009). *Tafsir Tasnim* (Vol. 1). Qom: Isra. [In Persian]
- Khosropinah, Abdul Hossein. (2005). *The Scope of Quran*. Research and Seminary, No. 19-20, pp. 37-48. [In Persian]
- Karimpour Ghoramlaki, Ali. (2003). "The Scope of the Quran". Quranic Studies, Nos. 35-36, pp. 274-295. [In Persian]
- Karimpour Ghoramlaki, Ali. (2004). "The Scope of Quran according to Exegetes." Bayanat, No. 42, pp. 50-69. [In Persian]
- Esra Website www.esra.ir.
- Kulayni, Muhammad. (2008). *Al-Kafi*. Qom: Dar al-Hadith. [In Persian]
- Mesbah, Ali, & Mahyati Ardakani, Hassan. (2012). Critique and Examination of Reasons for Denial of Human Sciences. *Ma'rifat-e Akhlaghi*, No. 3,

- pp. 107-124. [In Persian]
- Mesbah Yazdi, Muhammad Taqi. (2015a). *The Relationship between Science and Religion*. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute. [In Persian]
- (2015b). *Ma'arif Quran 6, Cosmology*. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute. [In Persian]
- (2001). *Ma'arif Quran 6; Quranic Studies*. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute. [In Persian]
- Makarem Shirazi, Nasser, et al. (1992). *Tafsir-e Namune*. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyya. [In Persian]
- Qumi, Ali. (1984). *Tafsir al-Qumi*. Qom: Dar al-Kutub. [In Persian]
- Raghib Isfahani, Hussein. (1993). *Al-Mufradat fi Ghareeb Alfaadh al-Quran*. Beirut: Dar al-Ilm. [In Arabic]
- Soroush, Abdul Karim. (2005). "Furbah-tar az Ideology". *Quranic Studies*, No. 39. [In Persian]
- Siyuti, Abdul Rahman. (2001). *Al-Itqan fi Ulum al-Quran*. Qom: Fakhr al-Din. [In Persian]
- Sahifeh Sajjadiye. (1997). Translation by Seyyed Ali Naqi Feiz al-Islam Isfahani. Qom: Hadi. [In Persian]
- Shabestari, Mohammad Mojtahed. (2000). *Naqd Qira'at Rasmi az Din*. Tehran: Tarh-e Novin. [In Persian]
- Sadug, Muhammad. (1994). *Man La Yahduruhu al-Faqih*, 2nd edition, Islamic Publications Office affiliated with the Society of Scholars, Qom. [In Persian]
- (1998). *Al-Amali*. Tehran: Ketabchi. [In Persian]
- Safar, Muhammad. (1993). *Basa'ir al-Darajat fi Fada'il Al Muhammad Salla Allah Alayhim*. Qom: Ayatollah Marashi Najafi Library. [In Persian]
- Tabatabai, Seyyed Mohammad Hussein. (2011). *Al-Mizan fi Tafsir al-Quran*. Beirut: Al-Alami Institute for Publications. [In Arabic]
- Tabarsi, Fazl. (1993). *Majma al-Bayan fi Tafsir al-Quran*. Tehran: Naser Khosrow. [In Persian]
- Tabari, Muhammad. (1991). *Jami' al-Bayan fi Tafsir al-Quran (Tafsir al-Tabari)*. Beirut: Dar al-Ma'rifah. [In Arabic]
- Tusi, Muhammad. (n.d.). *Al-Tibyan fi Tafsir al-Quran*. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic]
- Zarkashi, Muhammad. (1995). *Al-Burhan fi Ulum al-Quran*. Beirut: Dar al-Ma'rifah. [In Arabic]

Zamakhshari, Mahmoud. (1986). *Al-Kashaf an Haqiq Ghawamidh al-Tanzil wa Ayyun al-Aqawil fi Wujuh al-Tawil*. Beirut: Dar al-Kutub al-Arabi.
[In Arabic]

استناد به این مقاله: سادات سیدخراسانی، راضیه، قاسم‌پور راوندی، محسن، حسین‌زاده باردئی، خدیجه. (۱۴۰۲). تحلیل و بررسی تطبیقی جامعیت ذاتی و مقایسه‌ای قرآن کریم از منظر آیت‌الله جوادی آملی و آیت‌الله مصباح یزدی، دو فصلنامه علمی سراج منیر، ۱۴(۴۷)، ۲۳۱-۲۶۲. DOI: 10.22054/ajsm.2023.75682.1960

Seraje Monir is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.